

MODERNLEŞME KURAMI ÜZERİNE

İsmail Coşkun

Modernleşme kuramı, II. Dünya Savaşı sonrasında Batı'da yeni siyasî ve ekonomik gelişmelerin yarattığı ihtiyaçlara karşılık olarak Batılı sosyal bilimcilerce ortaya atıldı. Kuram, bu gelişme ve ihtiyaçlar çerçevesinde, Batı'nın, kendi dışında kalan Batı-dışı toplumlara bakışını yansıtmaktadır.

Batı'da; Batı-dışı, Doğu toplumlarına bakış ve ilgi günümüzde ortaya çıkmış değildir. Doğu toplum ve tarihine yönelik ilgi ve açıklama tarzları Antik Yunan dönemine kadar gitmektedir. Yunanlılar ile Yunan olmayanların (Barbarların) genel anlamda bir tarihini vermek amacıyla kaleme aldığı eserinde, Herodote, Yunan dünyasının dışında kalan toplumları *Barbar* olarak niteler¹. Destanlarında Yunanlıların Doğu'ya karşı övgüsünü yapan Homer de, bu toplumlara bakarken belirli ön yargılardan hareket eder². Doğu toplumlarının Batı tarafından *Barbar* olarak tanımlanması, Roma İmparatorluğu döneminde de varlığını sürdürür. Bu dönemde, *uygarlık* Roma İmparatorluğu hudutları dahilinde kalan bölgelerle sınırlı görülürken, Doğu'nun savaşçı gücü olan İran *barbarlıkla* suçlanır³. Bu yaklaşım biçimi İslâmiyet'in Yakın Doğu'da hakimiyetini kurmasından sonra da aynı tarzda devam eder. Dönemin Batılı tarihçileri Müslümanları yağmacı, şehirleri yakıp yıkan, tahrip eden talancı topluluklar şeklinde tasvir ederler⁴. İspanya'nın Müslümanlar tara-

1 Bkz. Heredotos, Herodot Tarihi, trc. M. Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

2 Bkz. E. Said, Oryantalizm, Pınar Yayınları, İstanbul, 1982, s. 44.

3 B. Sezer, Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1981, s. 123.

4 Bu konuda bkz. M. Rodinson, Batı'yı Büyüleyen İslâm, trc. C. Meriç, Pınar Yayınları, İstanbul, 1983, s. 15.

fından fethi de Batılı tarihçilerce bundan farklı değerlendirilmez. Bu dönemde Batı'da kaleme alınan tarihlerde Müslüman Araplar, Batı için birçok diğer barbar kavimler gibi, başbelası olarak görülürler⁵. Ortaçağ boyunca da İslâm dünyasının Batı dünyasındaki imajı ana çizgilerini değiştirmeden varlığını korur. Müslüman dünya için hep düşmanca kalan bir imaj söz konusu olur, bu dönem de de⁶. Osmanlıların güçlü bir dünya devleti olarak Yakın Doğu'da sahneye çıkması ve İslâm dünyasının sınırlarını Avrupa içlerine kadar taşıması da bu düşmanca imaj ve değerlendirmeleri güçlendirir. Büyük bir tedirginlik ve korku yaratan Osmanlı fetihleri Batı için büyük bir tehlike olarak görülür⁷. Dönemin Batılı tarihçilerinin Osmanlıların kim oldukları sorusuna verdikleri cevap *İskit asıllı yabancılar*⁸ şeklindedir. Böylece Herodote ile başlayan Batı-dışı toplumların *barbar* olarak tanımlanması yargısı sürekliliğini koruyordu.

Batı düşüncesinin belirli bir dönemden sonra Doğu toplumları ile ilgili açıklamalarında bir nitelik değişikliği gözlenir. Bu değişikliğin kaynağında Yeniçağ ile birlikte Batı'da ortaya çıkan gelişmeler bulunmaktadır. Batı bu dönemde Yeni Dünya'yı keşfeder ve burada tarih dışı ülke ve halklarla karşılaşır; geleneksel Doğu ile sürdürdüğü ilişki ve çatışmaların aksine, direnme gücünden ve savunma imkânlarından mahrum olan bu tarih dışı halklar üzerinde egemenlik kurma başarısını elde eder. Buralardan edilen güç ve imkânlarla, Batı belirli bir üstünlüğe ulaşır. Bu üstünlük ile Batı, geleneksel Doğu ile olan ilişkilerine yön vermek ve egemenliğini bütün yüzüne yaymak ister. 19. Yüzyılda, Batı o güne değin tarihte eşi görülmemiş bir üstünlüğü, dünya egemenliğini eline geçirir. Bu gelişmenin doğal sonucu, 19. yüzyılda Batı düşüncesinde üstünlük ideolojilerinin yaygınlık kazanması şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁹.

Bu çerçevede, 19. yüzyıl, Doğu toplumlarına yönelik açıklamaların - Şarkiyatçılığın - sistematize olduğu bir dönem olmuştur. Bu yüzyıl Batı düşüncesinde, Batı-dışı toplumlarla ilgili açıklamalarda

5 A.g.e., s. 15-16.

6 Bu konuda bkz. N. Daniel, *Islam, Europe and Empire*, Edinburg, 1966.

7 M. Rodinson, a.g.e., s. 37.

8 M. Rodinson, a.g.e., s. 42.

9 B. Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1985, s. 27.

karşımıza çıkan özellik, bilinçli ve sistemli bir şekil kazanan Avrupa merkezîyetçiliğinin yaygınlık kazanmasıdır. Dünya artık Batı açısından değerlendirilmekte, Batı'ya göre bir anlam kazanmaktadır. Doğu/Batı ilişkileri de Avrupa merkezî açıklamalar çerçevesinde değerlendirilir: «Doğu ile Batı arasında giderilmesine imkân olmayan baskınlıklar vardır... Mümkün olan tek bir universalite vardır. Avrupa modelini bütün yönleri ile benimsemek. Bu benimseyiş zorunludur, denir, hemen arkasından da, zorunludur ama Avrupa dışı kavimler için değildir, çünkü, onları Avrupalılardan ayıran çok belirgin özellikleri vardır»¹⁰. Batılı açıklamalara göre bu belirgin özelliklerin başında Doğu toplumlarının geriliği, gelişmemişliği gelmekte idi. Söz gelimi, hayatının önemli bir bölümünü devlet memuru olarak Hindistan'da geçiren J. S. Mill, eserlerinde geliştirdiği fikirlerin Hindistan'da uygulanamayacağını zira «Hintlilerin, uygarlıklarının geri, ülkelerinin gelişmemiş»¹¹ olduğunu ileri sürmektedir. Benzer bir açıklama örneğine sömürge döneminde Mısır'ı 25 yıl İngiltere adına yönetmiş olan Lord Cromer'in, Mısır'daki deney ve başarıları üzerine kaleme aldığı iki ciltlik *Modern Egypt* adlı eserinde rastlıyoruz. Lord Cromer'e göre «Doğulular kesin düşünememe özelliğinden mahrumdurlar. Kesinlik yokluğu Doğu kafasının genel karakteridir. Oysa, Avrupalı sağlam düşünür. Meseleleri açıkça ortaya koyar. Mantık öğrenmiş olmasa dahi doğuştan mantıklıdır. Tabii olarak şüphelidir ve bir teklifin doğruluğunu kabul etmeden önce delil ister. Daima canlı duran zekâsı makine gibi çalışır. Doğu kafası ise, ülkesinin pitoresk görüntüleri gibi en yüksek noktada da simetri duygusundan mahrumdur. Düşünce sistemi düzensiz ve dağınıktır. Enerji ve inisiyatif yoksunu Anaplar kaldırımında yürümesini bile becermekten acizdirler. Dağınık kafası, yolların ve kaldırımların yürümek için yapıldığını farkeden Avrupalı zevk ve zekâsının yakınına dahi erişemezler. Doğulular sağlam yalancıdır. Hareketsiz ve şüphelidirler. Tek kelime ile Anglo-Sakson ırkının açıklığına, doğruluğuna ve asaletine ters düşerler»¹².

10 M. Rodinson, a.g.e., s. 68.

11 Zikreden, E. Said, a.g.e., s. 34.

12 Lord Cromer, *Modern Egypt*, New York, 1908'den zikreden E. Said, a.g.e., s. 71-72.

Kısacası, Batılı bakış açısına göre Doğu toplumları için gerekli çözüm Batı'da bulunmaktadır. Ancak Doğu ile Batı arasında giderilmeyen farklılıklar söz konusudur. Doğu farklılıkları giderme imkân ve araçlarına sahip değildir. Yapısı ve mentalitesi itibarıyla böyle bir çözüme ulaşma imkânı bulunmamaktadır.

19. Yüzyıl şarkiyatçılığının kalkış noktası burasıdır. Bu dönem şarkiyatçılığı Doğu toplumlarının durgun, kendi kendini yönetme (self-goverment) ilkesini tanımayan, despotizmin mutlak iktidarı altında her türlü hak özgürlükten mahrum halk yığınlarının oluşturduğu, gelişmeye kapalı toplumlar olarak tanımlamaktadır. Buna paralel olarak dönemin Batı düşüncesinde de, o günkü Batı toplumunun durumu veri alınarak geliştirilmiş olan tarih felsefeleri ve ilerleme kuramı egemen olur: İnsanlık Batı'nın önderliğinde, tarımdan endüstriye, kölelikten özgürlüğe doğru gelişmesini sürdürecektir. 19. yüzyıl toplum bilimlerinde de ilerleme kuramı ön plandadır. İnsanlık tarihi, nihai noktasında Batı toplumunun bulunduğu doğrusal bir çizgi halinde ele alınır. Batı'nın Doğu toplumlarına müdahalesi ilerleme ve uygarlık adına alkışlanır. Söz gelimi Doğu toplumları ile ilgili değerlendirmelerinde şarkiyatçı görüşlerle tam bir beraberlik içerisinde olan Marks, çeşitli yazıları ile İngilizlerin Asya'yı yok etmekle gerçek bir sosyal hizmet ettiklerini açıklamaya çalışır. O'na göre «İngiltere'nin, Hindistan'da yerine getireceği iki iş vardır: Bunların biri yıkıcı öteki yapıcıdır: 1. Eski Asyâî toplumun ortadan kaldırılması, 2. Batı toplumunun maddî temellerinin Asya'da atılması»¹³. Marks gibi Engels de Batı sömürgeciliğini uygarlık adına alkışlar. Engels, Cezayir'de Fransızlara karşı 1832'den 1847'ye kadar süren Abdülkadir İsyanı'nı toplumun barbarlık durumundan, ümitsiz bir mücadelesi olarak görürken, bu ülkenin Fransa tarafından işgalini de «uygarlığın ilerlemesi yönünde önemli ve talihli bir olgu olarak değerlendirir»¹⁴.

İfade ettiğimiz gibi Yeniçağ ile birlikte ortaya çıkan gelişmelerin bir neticesi olarak Batı'da Doğu toplumları hakkındaki açıklamalar dönüşüm geçirir. Daha önceki *barbar, belâ, tehlike* gibi düş-

13 K. Marx-F. Engels, Sömürgecilik Üzerine, trc. S. Hilav, Gerçek Yayın-
evî, İstanbul, 1966, s. 38; Ayrıca bu konuda bkz. Said, a.g.e., s. 267-273.

14 B.S. Turner, Markss ve Oryantalizmin Sonu, trc. H.Ç. Keskinok, Kay-
nak Yayınları, İstanbul, 1984, s. 15.

manca tavır ve tanımlamalar; yerlerini Batı'nın üstünlüğünü, gelişmişliğini vurgulayan açıklamalara bırakır. 19. Yüzyıl Batı düşüncesinde Avrupa merkezci açıklamalar yaygınlık kazanmıştır. Açıklamaların kaynağında, Batı'nın elde ettiği üstünlüğü/egemenliği bütün yeryüzüne yaymak ihtiyacı yatmaktadır. Bu çerçevede geliştirilen açıklamalarla Batı'nın, Doğu toplumlarına müdahalesine zemin hazırlanmakta, haklılık kazandırılmaktadır. Bu açıklamalarla müdahale öncesinde bu müdahaleye zemin hazırlanırken, müdahale sonrasında da sömürgeci girişim ve uygulamaların haklı çıkarılması asıl amaç olmuştur.

Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirdiği bu yüzyılda değişik ilişki ve çatışmalar, 20. yüzyılda karşılaşılan birçok önemli sorunun kaynağını oluşturmaktadır. Bu nedenle, günümüz sorunlarının anlaşılması açısından bu dönemde cereyan eden olay ve çekişmelerin bilinmesi önem taşımaktadır. Bu yüzyılda dünya egemenliği Batı'ya geçmişse de, farklı egemenlik merkezleri söz konusudur. 1815 Viyana Kongresi ile Avrupa'daki güçler arasında belirli bir denge kurulmuş, fakat bu, sürekliliği olmamıştır. Batı içi çekişmeler varlığını sürdürür. 1870 Sedan savaşı ile Fransa'nın Prusya'ya yenilmesinin arkasından Almanya ve İtalya yeni güçler olarak sahnede yerlerini alırlar. Bu güçler, 1870 sonrasında dünya egemenliğinden, başka bir ifade ile, Doğu ülkelerinin sömürsünden pay almak istegindedirler. Batı içi çekişmeler yoğunlaşır. Ortaya çıkan farklı egemenlik merkezleri birbirleri ile çatışma için girerler. Batı'da ortaya çıkan bu çekişme ve çatışmalar, yeryüzündeki çekişmelere ayrı bir anlam kazandırır: tarihi Doğu/Batı çatışması yerine Batı içi çatışmaların geldiği izlenimini doğurur. Batı'da yaşanan bu çekişme ve çatışmaların ulaştığı boyutun derecesi, 20. yüzyılda ortaya çıkan iki dünya savaşı ile görülür. İki savaş arasındaki dönemde cereyan eden hadiseler ve II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni dengeler, savaş sonrasında Doğu toplumları ile ilgili açıklamalara, başka bir deyişle, bu dönemde *modernleşme*, *kalkınma*, *büyüme* adlarını alan kuramlara belirli nitelikler kazandırır.

I. Dünya Savaşı ile Avrupa merkezizetiği sarsıntı geçirir. Batı'da Batı medenizetinin geleceği konusunda tereddütler ortaya çıkar. 19. Yüzyılın kendinden emin tarih felsefeleri, ilerleme düşüncesi, tek çizgili toplumsal değişme kuramları, yerlerini devresel, ka-

ramсар tarih anlayışlarına bırakır¹⁵. Dünyayı paylaşma kavgasının yarattığı tedirginlik ve güvensizliğin yanında, savaş sırasında ve sonrasında, Doğu toplumlarında Batılı güçlere karşı ortaya çıkan direnme hareketleri, Batı'da tereddüt ve korkuya yol açmıştır. 19. Yüzyıl Avrupa merkezîyetçiliğinin sarsılmasında en önemli etken budur. Sömürgelerde Batı-dışı halkların beyaz adama karşı ayaklanması korkulara neden olmaktadır¹⁶. Şarkiyatçılığın tasvir edildiği hareketsiz Doğu, büyük bir canlılık göstermekte, Batı'ya karşı ayaklanmaktadır. Savaş sonrasında siyasi bağımsızlık hareketleri, sömürgeci güçlere karşı ayaklanmalar bütün Doğu ülkelerini sarmış bulunmaktadır.

I. Dünya Savaşı sonrasında Batı'da kurulan siyasi denge, Batı içi çekişmelere çözüm getirmekten uzak kalır. 1930'lardan itibaren Avrupa dengesi yeni bir sarsılma sürecine girer. Mevcut dengenin değişmesini isteyen güçler ile bu dengenin sürmesinden yana olanlar arasındaki çekişmeler II. Dünya savaşı'nın nedeni olur. Batı yeni bir paylaşım kavgasının içine sürüklenir.

I. ve II. Dünya savaşları Batı'ya çok pahalıya mal olmuştur. Batı, halledilmesi gereken önemli problemlerle karşı karşıyadır. Bu problemlerin ilki, Batı içi dengenin kurulması, egemenlik çekişmelerinin getirdiği olumsuz sonuçların giderilmesidir. İkincisi ise, I. Dünya Savaşı sonrasında Doğu ülkelerinde görülen Batı karşıtı hareketler ve bağımsızlık arayışlarının, II. Dünya savaşı sonrasında artan bir gelişme içine girmesidir. Her iki sorun Batı'yı problem üzerine düşünme ve çözüm arama çabalarına iter. Karşıtlaşılan hadiselerden gerekli sonuçlar çıkarılır. Bu sonuçlardan ilki, dünyanın birden fazla merkezden yönetilmesinin yarattığı güçlükler ve bunun imkânsızlığının anlaşılmasıdır. Bu alanda sorunun çözümü Batı çıkarlarının, dünya egemenliğinin sürekliliğini sağlayan ortaklaşa bir yönetimin kurulmasında görülür. İkinci sonuç Doğu ülkelerinde görülen Batı'ya karşı direnme ve siyasi bağımsızlık hareketlerinden çıkarılır. Doğu'da meydana gelen bu hareketler Batı egemenliğine

15 Dönemin tarih anlayışlarını bir arada görmek için bu konuda bkz. P.A. Sorokin, Bir Bunalmın Çağında Toplum Felsefeleri, trc. M. Tunçay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.

16 Bu konuda özellikle bkz. Oswald Spengler, Batı'nın Çöküşü, Dergah Yayınları, İstanbul.

yönelmiş tehditlerdir. Bu tehditlerin giderilmesi bağlamında sorunun bu alandaki çözümü Batı karşıtı hareketlerin yumuşatılmasında ve Batı-dışı ülkelerin Batı egemenlik ilişkilerine katılmalarının da görülür. Birçok Doğu ülkesinin II. Dünya Savaşı sonrasında siyasi bağımsızlığını kazanması bir yerde Batı egemenliğine karşı bu ülkelerin direnci olarak değerlendirilebilir; ancak bunun yanı sıra, birçok Afrika ülkesinin bağımsızlığını kazanmasının* gerçek anlamı, Batı-dışı ülkelerin çeşitli Batı ülkelerince ayrı ayrı sömürülmesi yerine, bütün bir Batı'nın sömürgesi haline getirilmesidir.

Batı'da II. Dünya Savaşı sonrasında özellikle sosyal bilimler alanında Doğu toplumları ile ilgili olarak ortaya atılmış birçok kavram ve kuramın kaynağında / arka planında bu gelişmeler bulunmaktadır. *Modernleşme, kalkınma, az-gelişmişlik* v.b. gibi, Edward Said'in deyişi ile *cümbesi Doğu kokan* kuramların ortaya çıkması, Batı dünya egemenliğinin sürdürülmesi ve Doğu ülkelerinde görülen Batı karşıtı hareketlerin yumuşatılması ihtiyaçlarının bir sonucudur.

Bu tarihi gelişme içinde ve modernleşme kuramcılarınca getirilen açıklamalar etrafında ele alındığında modernleşme kuramının temel özellikleri üç noktada toplanmaktadır: *a. Tek bir sistem ve ortak payda, b. Batı'nın üstünlüğünün tartışılmazlığı, c. Doğu'nun sistemle bütünleştirilmesi.* Tek bir sistem, Batı sistemidir. Ortak payda endüstridir. Bu ortak payda etrafında kısmi çıkarlarla Doğu, sisteme bağlanırken, endüstrileşmeyi daha önce gerçekleştirmiş olan Batı'nın üstünlüğü ve öncülüğü de vurgulanır. Endüstrileşme, endüstri, ulaşılması gerekli bir safha/süreç olarak alınca, Doğu da sisteme katılmak için çaba gösteren** toplumlar şeklinde değerlendirilecektir.

Buraya kadar modernleşme kuramının hangi tarihi şartların ve ihtiyaçların ürünü olarak ortaya çıktığını tesbite çalıştık. Sosyal bilimler alanında modernleşme kuramı ile ilgili geniş bir literatür bulunmaktadır. Kurama yönelik belirli eleştirilerde bulunmadan önce, literatürde kuramın hangi varsayım ve açıklamalar üzerine kurulduğunun bilinmesi gereklidir.

* 1960'ta 17 Afrika ülkesi birden bağımsızlığına kavuşur.

** Gelişmekte olan, az-gelişmiş.

Modernleşme Kuramı

Modernleşme kuramı 1950'lerde doğdu¹⁷. Hemen hepsi Batı-dışı toplumlarla ilgili olan *siyasî denge, modernleşme, kurumsal gelişme* ve *az-gelişmişlik* gibi kavram ve kuramlar 1950'ler ile 1960'larda sosyal bilimlerin önde gelen konuları haline geldi. Özellikle Talcott Parsons ve talebelerinin yaptığı çalışmalarla doruğuna ulaştı¹⁸. Bir taraftan, II. Dünya savaşı sonrasında ortaya çıkan siyasî ihtiyaç ve gelişmeler bu kuram çerçevesinde yapılan açıklamaları gerekli kılarlarken, diğer yandan, sosyolojide yapısal-fonksiyonel yaklaşım tarzı bu açıklamalar için gerekli bilimsel/teorik çerçeveyi sağladı.

Kuram, Batı'da I. ve II. Dünya Savaşlarıyla sonuçlanan paylaşım kavgalarının son bulmasına ve Batı içi dengenin yeniden kurulmasına paralel olarak Batı'nın kendisine güvenini kazandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan siyasî ve ekonomik kaosun bir sonucu olarak geliştirilen bunalım felsefelerinin aksine modernleşme kuramı, Batı'ya mevcut durumdan memnuniyet ve kendisine güven duygusu vermektedir. Kuram bu yönü ile 19. yüzyıl Batı düşüncesi ile benzerlikler göstermektedir. 19. Yüzyıl Batı düşüncesinde egemen olan evrimci, ilerlemeci toplumsal değişme anlayışı, 20. yüzyılda modernleşme kuramı ile yeniden canlılık kazanır. 19. Yüzyılda *ilkel* toplumlardan *uygar* Batılı toplumlara doğru olan toplumsal değişimin yönü, modernleşme kuramında *geleneksel* toplumların *modern* Batılı toplumlara doğru evrilmeleleri şekline dönüşür. A. Comte, H. Maine ve L. H. Morgan'ın çalışmalarında toplumsal değişme, toplumların başlangıçtaki geri ya da az gelişmiş bir durumdan, nihai ve gelişmiş bir duruma doğru evrilmeleleri şeklindedir. Modernleşmenin getirdiği *geleneksel / modern* ayrımının kavramsal kökenleri, Sir Henry Maine'nin toplumsal ilerlemenin doğrusal gelişiminin *statüye* dayalı ilişkilerden *sözleşmeye* dayalı ilişkilere doğru olduğu açıklaması¹⁹; Ferdinand Tönnies'nin

17 S.P. Huntington, *The Change to Change : Modernization, Development and Politics*, «Comparative Politics», 3, 1971, s. 283-322.

18 T. Parsons, *Structure and Process in Modern Societies*, New York, 1960; T. Parsons, *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1966; T. Parsons, *The System of Modern Societies*, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1971.

19 H. Maine, *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas*, London, 1861.

Cemaat / Cemiyet (Gemeinschaft/Gesellschaft)²⁰ ayrımı ve Max Weber'in otoritenin *geleneksel* ve *rasyonel* kaynaklarını tartışmasına²¹ kadar gitmektedir.

Modernleşmenin bugüne kadar yapılmış tanımlarının hemen hepsi endüstri ile, endüstrinin nitelik ve süreçleri ile ilgilidir²². Terim olarak modernleşme, dünya toplumlarının unilinear bir gelişme çizgisini izleyen bir değişme sürecini takip ettikleri, gerçek gelişmenin ancak endüstrileşmiş Batı ülkelerinin sundukları modelleri aynen benimseme ölçüsünde tamamlanmış olacağı anlamını taşımaktadır²³.

Modernleşme sürecinde izlenecek model konusu, literatürde geniş yer tutmaktadır. Tek bir model söz konusudur. Bu da gelişmiş Batı endüstri toplumlarının gelişme modelidir. Kuramın önde gelen isimlerinden olan Eisenstadt modernleşmeyi tarihsel olarak Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlere doğru bir gelişme süreci şeklinde tanımlamaktadır²⁴. Takip edilecek model konusunda W. E. Moore da Eisenstadt'a katılır, O'na göre: «*geleneksel ya da çağ öncesi bir toplumun, Batı dünyasının 'ileri', ekonomik bakımdan bolluk içinde ve siyasal açıdan görece bir istikrarı olan ulusların niteliği teknoloji tipleri ve bunlarla birlikte gelen toplumsal örgütlenme doğrultusunda gelişmesidir*»²⁵.

Modernleşme kuramcıları toplumları geleneksel / modern ayrımı içerisinde ele almaktadırlar. Gelişme çizgisinin başlangıç noktasında Batı-dışı *geleneksel / kırsal / tarımsal* toplum, nihai noktasında da *modern / kentsel / endüstriyel* Batı toplumu bulunmaktadır. Bu ikili ayırmadan hareket eden modernleşme kuramcıları gele-

20 F. Tönnies, *Cemainschaft und Gesellschaft*, Leipzig, 1887.

21 M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1922.

22 R. Appelbaum, *Toplumsal Değişme Kuramları* trc. T. Alkan, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1987, s. 32.

23 Nermin Abadan, *Sosyal Gelişme Teorileri ve Modeller*, A.Ü.S.B.F. Dergisi, c. XXV, no. 4, s. 19-20.

24 S.N. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1966, s. 1.

25 R. Appelbaum, a.g.e., s. 34; Literatürde Batı modelinin önerilmesi konusunda bkz. aynı eser, s. 37; ayrıca bkz. D. Lerner, *The Passing of Traditional Society*, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1958, s. 47.

neksel toplum ile modern toplum arasında belirgin farklar görmüşlerdir. Modern ve geleneksel toplum arasında ortaya çıkan temel farklılık ise, bilimsel ve teknolojik bilginin genişlemesine bağlı olarak insanın tabii ve sosyal çevresi üzerinde kurduğu egemenlikte görülmektedir²⁶. Bu anlamda modern ve geleneksel insan arasında ortaya çıkan farklılık, modern ve geleneksel toplum arasındaki farklılığın da kaynağını oluşturmaktadır. Modernleşme literatüründe geleneksel ve modern toplum arasındaki farklılıklar üzerinde geniş olarak durulmuştur. Getirilen tanımlamalara göre geleneksel toplum bünyesinde şu özellikleri taşımaktadır: Durağan toplumsal yapı; tarıma dayalı ekonomi: düşük okuma-yazma oranı; teknolojik düzey geri; düşük hayat standardı; fonksiyonel belirliliği olan kurumlar mevcut değil; Yatay ve dikey hareketsizlik; sosyal hayatta yüz yüze ilişkiler yoğun; yönetimde kanun ve kurallardan ziyade gelenekler hakim; inanç ve düşünüş biçimlerinde kaderci zihniyet ve anlayışlar egemen. Geleneksel toplumun bu özelliklerine karşılık modern toplum dinamik, şehirli hayat tarzının egemen olduğu, endüstrileşmiş, siyasi ve sosyal yapıda kurumlaşmaların artmış, okuma yazma oranının yüksek ve yüksek öğrenimin yaygın olduğu, yönetimde görevlerin fonksiyonel olarak farklılaştığı, kitlelerin giderek artan bir oranda siyasete katıldığı, siyasî gücün daha geniş gruplara dağıldığı, demokratikleşmenin yanı sıra lâik düşünüş tarzlarının siyasi ve sosyal yapıda hakim olduğu bir toplum tipi olarak tanımlanmaktadır.

Kuramla ilgili bu kısmî bilgilerden sonra, kuram çerçevesinde getirilen açıklamalara daha bir aydınlık kazandırmak amacıyla literatürde ön plana çıkmış Levy, Smelser ve Lerner gibi kuramcılarının yaklaşımlarına baş vuracağız. Levy ve Smelser, T. Parsons'la çalışmışlar, onun talebesi olmuşlar ve etkisinde kalmışlardır. Lerner ise 1950'li yıllarda aralarında Türkiyenin de bulunduğu bir kısım Yakın Doğu ülkesinde bir ekiple birlikte araştırmalarda bulunmuş, araştırma sonuçlarını, bugün modernleşme paradigmasının klasığı sayılan «The Passing of Traditional Society» isimli kitapta toplamış, önde gelen bir isimdir.

Modernleşmenin yapılan tanımlarının hemen hepsinin endüstrinin nitelik ve süreçleri ile ilgili olduğuna değindik. Levy modern-

26 S.P. Huntington, a.g.e., s. 286.

leşmeyi doğrudan doğruya teknoloji çerçevesinde tanımlar. O'na göre: Canlı olmayan enerji kaynaklarının canlı enerji kaynaklarına olan oranının yüksek olduğu oranda ve insan emeğinin alet kullanımı ile etkinliğinin artırıldığı oranda, toplumlar da modernleşmişlerdir. Levy de diğer kuramcılar gibi açıklamalarını geleneksel / modern ikilemine dayandırır. O'na göre izafi olarak modernleşmiş toplumlarla, izafi olarak modernleşmemiş toplumlar arasında belirli farklar söz konusudur. Bu farkları şöyle özetlemektedir :

«1. *Örgütlerin uzmanlaşması*: Modernleşmiş toplumlarda örgütler genellikle belirli bir davranış biçimi üzerinde örgütlenmişlerdir. Ekonomi, siyaset ve eğitim alanlarındaki örgütler gibi...

2. *Karşılıklı bağımlılık*: İzafi olarak modernleşmiş toplumlarda örgütler uzmanlaştıkları ölçüde birbirlerine bağımlı hale gelirler. İzafi olarak modernleşmemiş toplumlarda ise kendine yeterlilik yüksek düzeydedir.

3. *İlişkiler farkı*: İzafi olarak modernleşmiş toplumlarda ilişkilere rasyonellik, evrensellik ve fonksiyonel belirlilik hakimdir. İzafi olarak modernleşmemiş toplumlarda ise ilişkilerde gelenek, özellik ve fonksiyonel yaygınlık söz konusudur.

4. *Merkezleşme eğilimleri*: İzafi olarak modernleşmiş toplumlarda izafi olarak yüksek düzeyde ve olanaklı merkezleşme görülür. Buna karşılık izafi olarak modernleşmemiş toplumlarda düşük düzeyde, zorunlu ve olanaklı merkezleşme söz konusudur.

5. *Genel bir değişim ortamı ve pazarlar*: İzafi olarak modernleşmiş toplumlarda paranın kullanım oranı yüksek, pazarlar yaygın ve genişleme içerisindedir. İzafi olarak modernleşmemiş toplumlarda ise parasal mekanizmalar ve pazarlar sınırlı bir uygulama alanına sahiptir.

6. *Bürokrasi*: İzafi olarak modernleşmiş toplumlardaki bürokrasiler modernleşmemiş toplumlardaki bürokrasilerden farklı temellere dayanır. Yaygın ve uzmanlaşmıştır. İzafi olarak modernleşmemiş toplumlarda ise sınırlıdır.

7. *Ailenin önemi*: Modernleşmiş toplumlarda aile ilişkileri, aile dışındaki örgütlerde anlamına yitirir. Modernleşmemiş toplumlarda

ise aile, bireyin aile dışındaki davranışlarını belirleyici bir konuma sahiptir.

8. Köy-Kent karşılıklı bağımlılığı: İzafi olarak modernleşmemiş toplumların nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Modernleşmiş toplum ise kentsel ve endüstriyel temel üzerinde yükselir»²⁷.

Smelser de Levy gibi modernleşmeyi endüstrileşmeyle ilgili, endüstrileşme sürecinin bir parçası olarak algılar. Modernleşme, O'na göre ekonomik gelişme ile kavramsal açıdan ilişkilidir; birbirinden farklı, ancak birbirleriyle ilişkili olan dört süreci içermektedir: «1. Teknoloji alanında, gelişen bir toplum, basit ve geleneksel tekniklerden, bilimsel bilginin uygulanmasına doğru gelişmektedir, 2. Tarımda, gelişen toplum, geçimlik tarımdan, tarımsal ürünlerin ticari üretimine doğru evrilir. Bunun anlamı para ile satın alınan ürünlerde uzmanlaşma, pazardan tarımsal olmayan ürünler satın alma ve genellikle tarımda ücretli işçi kullanmadır, 3. Endüstride, gelişen toplumun değişimi, insan ve hayvan enerjisinden, üretim çevresinin dışında pazarlanacak mallar üreten endüstri enerjisine ya da enerji ile çalışan makinelerde ücret karşılığı çalışan insanlara doğrudur, 4. Çevresel düzenlemelerde, gelişen toplumun değişim yönü, çiftlik ve köyden kentsel yoğunlaşmalara doğrudur... Smelser'e göre bu dört süreç yeni oluşan bir ulusta şu alanlarda köklü değişimlere yol açar: 1. Siyasal alanda, basit kabile ya da köy yetkisinin yerine, seçim, siyasal partiler, temsil ve kamu görevlisi bürokrasilerden oluşan sistemler geçer; 2. Eğitsel alanda, okuryazar olmayanların sayısının azaltılmasına ve ekonomik açıdan üretken becerilerin artırılmasına çalışılır; 3. Dinsel alanda, geleneksel dinlerin yerine laik inanç sistemleri geçmeye başlar; 4. Aile alanında, geniş kandaşlık birimleri yaygınlığını yitirir; 5. Katmansal alanda, katı ve doğumla belirlenen hiyerarşik sistemler, coğrafi ve toplumsal hareketlilik sürecinde zayıflamaya başlar»²⁸.

Lerner'in modernleşmeye ilişkin kuramı tipik bir nihai durum modelidir. Bu yaklaşıma göre bütün toplumlar aynı başlangıç nok-

27 Marion J. Levy, «Social Pattern (structures) and Problems of Modernization», Readings on Social Change, ed. W.E. Moore-R.M. Cook, New Jersey, 1967, içinde, s. 196-201.

28 R. Appelbaum, a.g.e., s. 33-34.

tasından, *geleneksel toplumdan* yola çıkarlar. Geleneksel toplumlar, sınırlı beklentilere, yüzyüze iletişim sistemleri ile kabile şefleri ve dini liderler gibi geleneksel otoritelerce denetlenen bir yönetim biçimine dayanmaktadır. Gelişme sürecinin nihaî noktasında ise demokratik katılım, toplumsal refah ve tüketimcilikle oluşturulan *katılımcı toplum* yer almaktadır. Bu çerçevede, modernleşme süreci birbirini takip eden bir aşamalar süreci içinde gerçekleşir: ...artan şehirleşme okuryazarlık oranının yükselmesini; okuryazarlık halkın kitle iletişim sistemine açılmasını; kitle iletişim sistemi ise kitlelerin siyasal ve ekonomik hayata, oy verme ve kapitalist metanın satınalmı yolu ile daha geniş ve aktif bir katılımını sağlamaktadır. Sonuçta ortaya modern, demokratik ve katılımcı toplum çıkmaktadır. Çağdaş siyasal katılım, etkin kitle iletişimi sistemi, endüstriyel etkinlik ve kır ile kent arasında yeterli bir denge üzerinde yükselen modern toplum tarihsel bir olgu olarak uzun yüzyıllar içinde Batı'da ortaya çıkmıştır. Lerner'e göre bu model bugün çeşitli ırk, renk ve inanç farklılıklarına rağmen dünyanın bütün kıtalarında, modernleşmekte olan bütün toplumlar için geçerlidir. Modernleşme bu yönü ile evrensel niteliğe sahiptir²⁹.

Bütün bu açıklamaların ışığında bakıldığında, modernleşme kurumunun şu varsayım ve konular etrafında muhteva kazandığı görülmektedir.

Dünya toplumları iki ayrı kategori oluşturmaktadır. Bir yanda Batı-dışı geleneksel toplumlar, diğer yanda ileri, gelişmiş Batı toplumları. Geleneksel toplum durağan bir toplum yapısına sahip, ekonominin tarıma dayalı olduğu, gelişmemiş, geleneksel otoritelerin yönetimi altında bulunan, geleneksel inanç biçimlerinin egemen olduğu toplumdur. Buna karşılık modern toplum, endüstrileşmiş, dinamik, gelişmiş, siyasal katılımın ve demokratikleşmenin egemen olduğu, kentleşme ve iletişim sisteminin yüksek düzeyde yoğun bulunduğu Batı toplumdur. Toplumsal değişimin yönü geleneksel toplumdan modern topluma doğrudur. Tekbir gelişme / kalkınma modeli söz konusudur. Bu da Batı modelidir. Geleneksel toplumların modernleşmesi için gerekli çözüm Batı modelini aynen benim-

29 Bknz. D. Lerner, *The Passing of Traditional Society*, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1958, s. 43-47.

semelerindedir. Bunun için kurum, düşünüş ve işleyiş mekanizmalarını kendi toplumlarına aktarmaları gerekmektedir.

Eleştiri

İfade ettiğimiz gibi modernleşme kuramı belirli ihtiyaç ve gelişmelerin bir ürünü olarak II. Dünya savaşı sonrasında Batı'da ortaya atılmıştır. Savaş sonrasında Batı-dışı ülkelerin Batı egemenlik ilişkilerine katılmaları, bu yol ile Batı egemenliğine yönelik tehdit unsuru olmaktan çıkarılmaları gerekli olmuştur. Bu ihtiyaca karşılık olarak karşılıklı ilişkileri de kapsayacak yeni kavram ve kuramlara gerek duyulmuştur. Bu anlamda geliştirilecek olan kavramların Batı - dışı ülkelere de kolayca benimsenebilir nitelikler taşıması gerekmektedir. Modernleşme, bu amaçla Batı'da geliştirilmiş kavram ve kuramların başında gelmektedir.

Modernleşme kuramı ile geleneksel açıklama tarzı arasında belirli bazı farklılıklar ve benzerlikler bulunmaktadır. Dönem itibarıyla gerek 19. yüzyılda, gerek II. Dünya savaşı sonrasında Batı, iki savaş arasında yaşanan ekonomik ve siyasî krizlerden uzak, kendinden emin ve dünya egemenliğini elinde bulundurmaktadır. Modernleşme kuramının 19. yüzyıl düşüncesi ile benzerlikler taşımasının kaynağında bu paralellik bulunmaktadır. Farklılıkların kaynağında ise yaşanan tecrübelerden sonra problemin çözülmesi amacıyla daha sistemli ve bilinçli olma ihtiyacı yatmaktadır.

Geleneksel açıklama tarzında, 19. yüzyıl düşüncesinde, Batı-dışı ülkelerle ilgili çalışmaların temel niteliği, hemen hepsinin Batının üstünlüğünü ve ileriliğini vurgulamasının yanında; Batı-dışı toplumlarda bulunan zenginlik, güç ve imkanların potansiyel durumunu tesbite yönelik olmasıdır. Bu dönem çalışmalarının bir başka niteliği, Batılı güç ve siyasetlerin, Batı-dışı ülkelerde hangi grup, güç ve ilişkilerden yararlanabileceği; işbirliği içerisinde olabileceği imkanlarının araştırılmasıdır. Modernleşme kuramında ise tasvir, dö-küm ve tesbitten ziyade bir açıklama/tanım getirme çabası görülmektedir. Bu çaba içinde Batı-dışı toplumlara Batı toplumunun bulunduğu yere ve konuma bağlı olarak belirli bir yer biçilmektedir. Belirli bir yer tayininin yanında bu toplumlara belirli model ve çözüm reçeteleri de sunulmaktadır. Empoze edilen bu model ve reçete-

ler ile Batı dışı toplumların Batı egemenlik ilişkilerine katılmaları amaçlanılmaktadır. Batı merkezîyetçiliği 19. yüzyılda olduğu gibi yine ön plandadır. Toplumlar geleneksel modern ayrımı içinde karşılaştırılıp, geleneksel toplumda hangi kurum ve değerlerin eksik olduğu tesbit edilmekte; modern kurum ve değerler, kazanılması gerekli nitelikler olarak Batı - dışı toplumların önüne belirli hedefler şeklinde konulmaktadır. Modern toplumun nitelikleri olarak bu toplumların önüne konan kurum ve değerler, bu toplumların kendi tarihi gelişmelerinin dışında, bünyelerine yabancıdır. Bu nedenle empoze edilen bu hedefleri kendi başlarına gerçekleştirme durumunda değillerdir. Dolayısıyla da bu hedefleri gerçekleştirme de aktarmacı olmak durumunda kalmaktadırlar. Modernlik kavramıyla Batı-dışı toplumlara empoze edilen bütün kurum ve değerler çağdaş Batı toplumunun nitelikleridir. Laiklik, demokrasi, piyasa ekonomisi.... vs. gibi. Getirilen açıklamalarla Batı-dışı toplumlar kendi tarihi gelişmelerinin dışında, başka ilişki ve ihtiyaçların ürünü olarak ortaya çıkmış kurum ve değerler etrafında tanımlanmaktadır. Bu suretle daha baştan Batı-dışı toplumlar belirli eksiklikler çerçevesinde tanımlanmakta; gelişmeye kapalı olmak, geri kalmışlık, az-gelişmişlik gibi yargılarla mahkum edilmektedir. Ayrıca bu tanımlama ile birlikte Batı dışı toplumlar eksik olan kurum ve değerleri sürekli olarak öncü ve model konumundaki Batı toplumlarından aktarma zorunluğu ile karşı karşıya bırakılmaktadır. Yine bu tarz bir yaklaşım, Batı dışı toplumların kendi tarihi gelişmeleri içinde, karşılaştıkları problemlere yeni çözüm arayışlarını da yasaklamaktadır.

Modernleşmeci açıklamalarda kullanılan farklılaşma, ihtisaslaşma, bütünleşme vb. kavramlar oldukça genel ve soyut nitelikler taşımaktadırlar. Bu nedenle de Batı dışı toplumlarda ortaya çıkan değişme, ve gelişmeleri açıklamaktan uzaktırlar. Modern toplumun nitelikleri somut olarak tanımlanmak istendiğinde, kavramlar günümüz Batı toplumlarından alınmakta, bu da modernleşmeci açıklamaları Batı merkezî ve ideolojik kılmaktadır.

Kuram çerçevesinde getirilen açıklamalarda modernleşmenin Batılılaşmanın son aşaması olarak görülmesi ve geleneksel toplumların yeniden şekillenmeleri doğrultusunda modernleşmeci reform-

lara gidilmesi gerekliliğinin vurgulanması ile, Batı-dışı toplumlarda Batıcı girişim ve müdahalelere haklılık temeli sağlanmaktadır.

Modernleşmeci açıklamalar tarihi gelişmeyi, toplumlararası ilişkileri gözardı eden, dışarda bırakan tarih dışı açıklamalardır. Modernleşme kuramcıları Batı-dışı toplumların kendi tarihi gelişme ve geçmişlerini yok saymaktan ve bütün Batı-dışı toplumları geleneksel ya da az gelişmiş toplumlar başlığı altında toplayarak tarihsiz hale getirmektedir. Bu toplumların mevcut durumları kendi iç gelişmelerinin ve toplumsal yapılarının bir ürünü olarak ele alınmaktadır. Bu suretle Batı egemenlik ilişkilerinin bu toplumlar üzerinde yarattığı olumsuz etkiler ve sömürgeci ilişkiler görmezlikten gelinmektedir. Bu tarz bir yaklaşım, Batı-dışı toplumların, toplumlararası ilişki ve çatışmaların dışında, kendi iç gelişmeleri ve yapıları içinde açıklanması belirli yanlışları da içermektedir. Geleneksel Doğu toplumları Batı ile tarihte değişik ilişki ve çatışmalar içinde bulunmuştur. Geleneksel Doğu toplumlarının dışında kalan Batı-dışı toplumlar da en azından 15. yüzyıldan itibaren başlayan Batı yayılmasından bu yana Batı toplumları ile ilişki içinde olmuşlardır. Bu nedenle bu toplumların bugünkü durumlarını açıklayabilmek ve gerçek çehreleri ile tanımlayabilmemiz için bu ilişkilerin göz önünde bulundurulması gereklidir.

Modernleşme kuramı ile getirilen açıklamalarla toplumlararası ilişkilere belirli bir yön kazandırılmak istenmiştir. Kuramın başta gelen amacı Batı-dışı toplumları gerçek kimliği içinde tanımlamak, işleyiş mekanizmalarını ortaya çıkarmak değil, toplumlararası ilişkilere Batı egemenlik ilişkileri doğrultusunda belirli bir yön verilmesidir. Bu niteliği ile modernleşme kuramı açıklayıcı olmaktan çok, mevcut egemenlik ilişkilerini kalıplaştırıcı olmaktadır.

Netice olarak modernleşme kuramı ile Batı üstünlüğü mutlaklaştırılırken, Batı egemenlik ilişkilerine de meşruluk kazandırılmıştır. Kuramla Batı-dışı toplumların Batı egemenlik ilişkilerine katılmaları, dolayısıyla bu egemenlik ilişkilerini onaylamaları sağlanmıştır. Kuram bu yönüyle Batı'ya güven ve memnuniyet verirken, Batı-dışı toplumlara da gelecek vaad eden bir umut ve ideal olarak sunulmuştur.